

Spoločenská „hmla“ ako večný ľudský údel?

Lubomír Dunaj
Universität Wien, AT

DUNAJ, L.: Social „Fog“ as an Eternal Human Fate?
Philosophica Critica, vol. 7, 2021, no. 2, ISSN 1339-8970, pp. 74-88.

Karel Hrubý offers interesting ideas on how to establish a notion of democracy, which does not ignore existing social inequalities, but rather actively tries to overcome them. At the same time, however, the social issue is not addressed at the expense of civil and political rights. This perspective is even more relevant because in Slovakia, such a normative “project” is still neglected by liberals – neoliberal and libertarian attitudes have played an excessively influential role in the last decades – as well as by a substantial part of the Left, for which the idea of state socialism is still a will-o'-the-wisp. This contribution will employ and extend Karel Hrubý's theory in order to arrive at reasonable evaluation of the former Communist regime. In the process, the post-communist situation will be illustrated by Milan Kundera's questioning of the moral justifiability of the rapid change in the general attitudes towards the Communist era of the 1948-1989.

Keywords: Guilt – Responsibility – History – Intellectuals – Democracy – Socialism

Úvod

Spomedzi štúdií Karla Hrubého zhromaždených v kapitole „Cesty intelektuálov“ (Hrubý 2018, 117–262), ktorej časti sa v rámci tohto textu budem venovať, je nepochybne viacero mien, ktoré si zaslúžia detailnejší komentár. Tak významné osobnosti, ako Lenin, Marx, Masaryk, Bernstein, nemožno obísť len tak, a je výborné, že sa Hrubý, poukazujúc na stále kľúčové otázky politickej a sociálnej filozofie posledných dvoch storočí, pokúsil o ich návrat do (odbornej) diskusie. Jednako však, moja pozornosť bude zameraná len na podkapitolu „Přerod komunistické víry mladých intelektuálov: Mlynář, Kosík, Kalivoda, Klíma, Kundera, Kohout, Vaculík“ (Hrubý

2018, 157–195), pričom ma prioritne bude zaujímať Hrubého komentár k Milanovi Kunderovi.

Ten sa v eseji *Cesty v hmle* (Kundera, 2009) pýta, či môžeme viacerých veľkých intelektuálov ako boli napríklad Heidegger, Majakovskij, Aragon alebo Ezra Pound (od)súdiť za to, že podľahli zvodom určitého dobového pohľadu na skutočnosti. Táto fascinujúca téma je zaujímavá o to viac, že dnes musíme skúmať „neoliberálne pobláznenie“ posledných desaťročí, ktoré v mnohých ohľadoch pripomína „pobláznenie komunizmom“ po druhej svetovej vojne.¹ Zdá sa, že časť slovenských liberálne orientovaných intelektuálov prešla podobným sebakritickým obrozením (Šimečka 2017), aké sa udialo v 60. rokoch 20. storočia medzi viacerými reformnými komunistami. Či však možno dnes hovoriť i o istých pokusoch o „kapitalizmus s ľudskou tvárou“ alebo priamo o obnovení demokraticko-socialistického projektu (Honneth 2018) (Honneth 2020), je však predčasné, ak nie priam až utopické. Práve Karel Hrubý nám však ponúka zaujímavé myšlienkové podnety, ako konečne (aj) v našom prostredí etablovať také poňatie demokracie, ktoré nijako neprehladá existujúce sociálne nerovnosti, ale naopak, aktívne sa ich všetkými prostriedkami snaží prekonať. Na druhej strane, sociálna otázka nie je riešená na úkor občianskych a politických práv. Táto perspektíva je o to viac relevantná, že v našom prostredí takýto „projekt“ stále nie je dostatočne zaujímavý ani pre „uvedomelých“ liberálov, u ktorých sú naopak v mnohých kľúčových otázkach (ekonomika, riešenie regionálnych rozdielov, zahraničná politika a pod.) ešte stále silno prítomné neoliberálne a libertariánske postoje, či aspoň ich signifikantné rezíduá, a ani pre podstatnú časť ľavice, pre ktorú je stále „bludičkou“ idea štátneho socializmu.

V nasledujúcich riadkoch sa pokúsím použiť a hlavne doplniť Karla Hrubého vo vzťahu k možnému (definitívnemu?) vyrovnaniu sa s minulým režimom. Ide o to, že dve krajné perspektívy, jedna absolútne odsudzujúca

¹ Pozri napríklad (Aron 2019). K problematike premien radikalizmu v modernej dobe sa oplatí pozrieť dôležitý komentár Johanna P. Arnasona k Patočkovmu textu *Nadcivilizace a její vnitřní konflikt*. Arnason konštatuje, že „komunismus [sice] patří do historie nadcivilizačního [moderného – L. D.] radikalismu, a je nepochybné, že celý Patočkův koncept vznikl v prvé řadě jako pokus o pochopení a zařazení komunistického fenoménu; radikální nadcivilizace však není totožná s komunismem, a z Patočkovy argumentace nevyplývá, že by komunismus nutně představoval její definitivní nebo poslední možnou podobu. Na začátku 21. století se spíše nabízí hypotéza, že ideologický amalgam tržního fundamentalismu (složený z mnoha zdrojů, které samy o sobě nemusí patřit do kategorie radikalismu) se prosadil jako nová forma nadcivilizačního radikalismu a že navazuje – i když velmi selektivním způsobem – na dědictví klasického utilitarismu“ (Arnason 2010, 44).

minulý režim a druhá, ktorá ho nostalgický adoruje, sa ukazujú ako nepriemerané a produkujú mnohé a často zbytočné spoločenské napätia. Navyše sú aj historicky a odborne neudržateľné, ako vo svojej nedávnej práci upozorňuje napríklad Jan Rychlík.² Odhliadnuc od vecných argumentov je nutné uvážiť predovšetkým časový aspekt. Práve sme si pripomenuli už tridsať dva rokov od Nežnej revolúcie a pomaly, ale isto, sa približujeme k číslu štyridsaťjeden, čo bol počet rokov trvania komunistického režimu u nás. Musíme si preto položiť otázku, či sú za naše dnešné spoločenské nezmary naozaj zodpovední (len) komunisti.

Kto je na vine?

Azda možno začať s tým, či sú dostatočne jasné pozadie a formy pripomínania si rôznych historických udalostí. Na isté udalosti sa zameriavame viac a iné zase opomíname, zvlášť pri rozmanitých rituáloch, pri ktorých sa pripomínajú zločiny minulého režimu. Menej sa však hovorí, najmä na „oficiálnej úrovni“, o jeho zásluhách. Na tomto mieste nejde o spochybňovanie zvolených sviatkov, osôb, osudov, filmov, atď., ktoré nám ilustrujú a pripomínajú tak základné nedostatky minulého režimu, až po skutočné a odsúdeniahodné zločiny, ktoré sa počas jeho trvania udiali. Na to by bola samozrejme potrebná omnoho detailnejšia diskusia. Kľúčové je, či si dostatočne uvedomujeme, tak akademická obec, ako aj, a to predovšetkým, široká verejnosť, že to čo si pripomíname, je de facto *história*, teda niečo, čo sa nás síce nejako dotýka, ale medzitým sa už odohralo toľko

² Vo svojej nedávno vydanéj knihe *Československo v období socializmu* uvádza: „Po odstránení monopolu marxisticko-leninského prístupu k dejinám a po uvoľnení v oblasti ideológie se po roce 1989 otevřela možnost objektivního zkoumání socialistického období, a to tím spíše, že šlo nyní o období již uzavřené. Avšak ani nyní nebyla doba příhodná pro objektivní bádání. Léta normalizace totiž do velké míry zdiskreditovala v Československu samotnou myšlenku socialismu a polistopadový antikomunistický diskurs se snažil od období 1948-1989 co nejvíce vzdálit. Došlo k totální změně celého paradigmatu a k reinterpretaci prakticky všech událostí zkoumaného období. V politické publicistice tato reinterpretace často znamenala jen mechanickou výměnu znamének ‚plus‘ a ‚minus‘. Znaménko ‚plus‘ přitom obdržela jakákoliv činnost směřující skutečně či jen zdánlivě k podvrácení komunistického režimu, a to včetně individuálních teroristických aktů, které netoleruje a tolerovat nemůže žádný režim, zatímco ‚minus‘ byl připsán dokonce i takovým opatřením, která byla objektivně pozitivní (např. zavedení všeobecného zdravotního a sociálního pojištění, industrializace Slovenska, reálné rozšíření prostoru pro uplatnění žen v občanském a profesním životě apod.) V historiografii byl ale naštěstí přístup vyváženější, a především v hodnocení událostí roku 1968 se setkáváme s poměrně velkou pluralitou názorů“ (Rychlík 2020, 28–29).

dalších udalostí, že je len veľmi ťažko zrekonštruovať, ako nejaká konkrétna udalosť minulého režimu ovplyvnila našu súčasnosť.

Môžeme skutočne za naše súčasné nezdary vinit štyridsať rokov komunistického režimu? Vinili kritici vývoja v Československu za ekonomické nezdary v 60. rokoch 20. storočia Masaryka či krízu z roku 1929? Možno niektorí áno, väčšina však určite nie. My sa naopak až pričasto ešte aj dnes stretáme pri diskusiách o dnešných českých a slovenských sociálnych, politických či kultúrnych problémoch s tézou, že za všetko môžu „komunisti“. Samozrejme, do istej miery je nutné odpovedať kladne, jedna epocha predchádza tú ďalšiu. Bezpochyby sú však dôležité aj skoršie obdobia. Možno napríklad započúť relevantné argumenty, že súčasná relatívne zdarná ekonomická situácia v Českej republike môže nejako súvisieť s veľkou priemyselnou vyspelosťou tejto časti monarchie už za Rakúsko-Uhorska. Taktiež môžeme napríklad interpretovať vplyv 1. ČSR na pozitívne naladenie voči demokracii u veľkej časti (zvlášť) českej spoločnosti, na rozdiel od napríklad Poľska a Maďarska, kde takýto stabilný demokratický režim neexistoval.³ Vďaka tomu možno „konštruovať“ akési ideálne či vzorové obdobie československých dejín, na ktorý sa zvlášť „občiansky“ a liberálne-demokraticky orientovaná časť našej spoločnosti a politiky stále pokúša nadväzovať, i keď dosiaľ skôr s rozpačitými výsledkami. Predsa len realita „Prvej republiky“ bola na Slovensku iná než v českých zemiach. Samozrejme, istý vplyv majú na našu dnešnú spoločnosť aj rôzne myšlienky či politické programy z obdobia Slovenského štátu (1939–1945), ktoré vidieť predovšetkým u krajne pravicových hnutí. Ale aj tak ostáva otázne, do akej miery sú slávené a uctievané tradície a rituály kontinuálne, nakoľko sú arbitrárne či kontingentne vyselektované a nakoľko účelovo retrospektívne (z)konštruované.

V tejto súvislosti je nutné položiť ďalšiu otázku, a to, kedy narazí na svoje hranice neutíchajúce úsilie (veľkej) časti ponovembrových elít. Tie sa permanentným poukazovaním na nedostatky minulého režimu snažia jednak legitimizovať existujúci režim, a tým aj prekrývať jeho problémy, a zároveň diskvalifikovať a diskreditovať politické programy, či už sociálno-demokratické alebo radikálnejšie ľavicové, ktoré by mohli usilovať o významnejšiu „zmenu pomerov“. Samozrejme, toto nie je nejaká originálna téza, v ľavicovom prostredí ju počúť relatívne často. Je však nutné vyslovovať ju s istou opatrnosťou, keďže dnes nie je celkom jasné, v akom rozsahu išlo (respektíve ide) po Novembri 1989 o vedomú manipuláciu s historickými faktami, ktorá bola bezpochyby prítomná,

³ Pozri napríklad vynikajúcu prácu Romana Holeca *Trianon – triumf a katastrofa* (Holec 2020), kde (okrem iného) na základe historického vývoja ukazuje odlišné vnímanie liberalizmu a demokracie na Slovensku a v Maďarsku.

a do akej miery ide o určitú projekciu skutočnosti, s ktorou boli a stále sú „okúzlení“ toľkí intelektuáli, ako aj veľká časť verejnosti. Podobne ako to bolo napríklad po druhej svetovej vojne vo vzťahu k myšlienke socializmu a Sovietskemu zväzu, o ktorej tak presvedčivo píše Karel Hrubý. Dnes by sme možno mohli zameniť slovo socializmus za slovo demokracia a obdiv k Sovietskemu zväzu za obdiv k USA. A možno by nás vylakala podobná ľahostajnosť k demokracii, ako sa to postupne stalo socializmu u nás zvlášť od začiatku 70. rokov 20. storočia. Americké dobrodružstvá v Iraku a Afganistane, ako aj mnohé ďalšie zlyhania, počnúc finančnou a hospodárskou krízou 2008-2009, až po Guantánamo, jednostranné zameranie na konzum, militarizmus, a podobne, značne poškodili image USA (a celého „západného sveta“), a o demokracii sa dnes azda až pričasto hovorí už len pejoratívne.

Cesty v hmle

V úvode zmienenej časti knihy Hrubý diskutuje nielen cesty intelektuálov, ktorí v 50. rokoch prepadli stalinskej ideológii, ale hlavne ich vinu. Nie všetci si dostatočne či vôbec priznali morálne a ľudské zlyhanie v 50. rokoch, čo vyčíta i Kunderovi. V krátkosti rekonštruuje obdobie nastupujúceho komunistického zriadenia a situáciu mladého Kunderu v ňom, ktorý najprv v „úplnom“ lyrickom opojení nastupujúci režim ospevuje, avšak nakoniec precitne a hľadá nejakú formu protestu. Argumentuje pritom predovšetkým spomínanou esejou *Cesty v hmle* z roku 1993, v ktorej má Kundera brániť básnika, „který byl horlivým služebníkem stalinského režimu, proti označení, že byl darebák. Vyjadřuje [Kundera] tu názor, že ten, kdo jedná v přesvědčení o správnosti své Pravdy, je čestný, i když historie později odhalí jeho omyl“. Podľa Hrubého Kundera navyše zastáva názor, že „člověk má být posuzován nikoli podle svých prohrěšků, ale podle celoživotního díla“ (Hrubý 2018, 180).⁴ V tejto súvislosti je samozrejme Hrubého život vskutku výnimočný, keďže ostal konzistentný vo svojich politických názoroch už od rannej mladosti.⁵ Určite by stálo za pozornosť detailnejšie preskúmať, či je možné z jeho osobnostného zrenia a absolvovania istých edukačných procesov vyvodzovať všeobecné pedagogické postupy, ktoré by mohli napomôcť k etablovaniu „demokratickej mravnosti“.⁶ Určite čiastočne, či dokonca do veľkej miery áno, detailnejšej analýze

⁴ Kundera v spomínanej eseji doslova píše: „A právě tak, ako nemožno vynášat' morálne súdy nad rôznymi fázami niečieho života, nemožno ich posudzovať z hľadiska autenticity“ (Kundera 2009, 114).

⁵ Pozri mnohé osvetľujúci rozhovor, ktorý pripravil s Karлом Hrubým Tomáš Hermann (Hermann 2014).

⁶ Pozri (Honneth 2018).

sa tu však nemôžem venovať.⁷ Predsa len je nutné pripustiť, že Kunderovi sa v predmetnej eseji, ako aj v jeho celoživotnom literárnom diele, skutočne podarilo významne zachytiť zložitost' ľudskej existencie – zvlášť v súčasných moderných (európskych) spoločnostiach. A možno práve preto „váha“ prihlásiť sa úplne explicitne k svojej morálnej zodpovednosti. To mu Hrubý vyčíta, a konštatuje, že hoci Kundera výstižne diagnostikuje všeobecný problém doby, pričom Hrubý konkrétne odkazuje na pasáž zo svetovo bezpochyby najznámejšieho Kunderovho diela *Nesnesiteľná ľahkosť bytí*, „přiznání jeho osobního podílu na morálním selhání intelektuálů však v této diagnóze zůstava ‚v mlze‘“ (Hrubý 2018, 182). Jednako však, Kunderova rozsiahla kritika a „boj“ proti tzv. „lyrickému veku“ a s ním spätých nebezpečenstiev, by sa mohla chápať nielen ako argument v prospech „vyňatia“ z viny určitého typu osobností, prevažne mladého veku, ale aj ako isté doznanie viny.⁸ To Hrubému samozrejme nestačí, keďže „plnú zodpovednosť“ za činy mladosti Kundera neprebral – aj tu je však detailnejšia debata nevyhnutná.

Určite nebude možné vysporiadať sa so všetkými inšpiratívnymi či problematickými pasážami Kunderovej eseje. Vo vzťahu k dvom kľúčovým motívom môjho textu, to jest vyrovnaniu sa s antikomunizmom a zamysleniu nad „konštituovaním subjektu“ a jeho historickou zodpovednosťou a vinou, považujem za dôležité predovšetkým kapitolky „Zmena názoru ako prispôsobenie sa duchu času“ a „Okná“, ktorých podstatné časti je pre dostatočnú zrozumiteľnosť nutné odcitovať v celku:

„Jedného dňa mi istá žena s rozžiarenou tvárou vraví: ‘Tak už viac nie je Leningrad! Máme späť náš starý dobrý Sankt Peterburg!’ Nikdy ma nevzrušovalo prekrstovanie miest a ulíc. Chystám sa jej to povedať, ale v poslednej chvíli sa ovládnem: v jej pohľade oslnenom fascinujúcim pochodom histórie predvídam nesúhlas a nemám chuť jej protirečiť. Najmä keď som si práve v tej chvíli spomenul na príhodu, na ktorú ona určite zabudla. Táto žena totiž prišla do Prahy za mojou manželkou a za mnou na návštevu, bolo to už po sovietskej invázii, v roku 1970 alebo 1971, keď sme sa ako zakázaní dostali do ťažkej situácie. Prejavovala s nami solidariťu a my sme sa ju na oplátku pokúšali zabaviť. Manželka jej porozprávala

⁷ Hoci ide o nanajvýš dôležitú a relevantnú tému a je nutné vážnejšie diskutovať celkovú pozíciu a status predmetu „občianska výchova“ v rámci (nielen) nášho edukačného systému. K tejto téme pozri napríklad (Honneth 2014). Z filozofického hľadiska je zaujímavé predovšetkým rozvinúť Hrubého krátku úvahu o *opomíjaném subjekte* (Hrubý 2018, 292-294). V tejto súvislosti pozri napríklad (Dunaj – Mertel 2022).

⁸ Spracované prevažne v knihe *Život je jinde*, ale vynára sa v ďalších textoch znovu a znovu.

vtipnú (a mimochodom podivuhodne prorockú) historiku o americkom boháčovi, ktorý býval v Moskve, a keď sa ho pýtali, či sa už bol pozrieť na Lenina v mauzóleu, povedal na to, že za desať dolárov si ho dal priniesť do hotela. Tvár našej návštevníčky zamrzla. Bola (a stále je) ľavičiarokou, inváziu do Československa považovala za zradu ideálov, ktoré si pestovala, a nemohla pripustiť, že obeť, s ktorými mienila sympatizovať, by sa mali vysmievať z tých istých zradených ideálov. Chladne poznamenala, že sa jej to nezdá vtipné, a len náš status perzekvovaných ľudí nám zabránil, aby sme s ňou prerušili kontakty“ (Kundera 2009, 118).

Kundera uvádza, že by vedel rozprávať mnoho podobných príhod, pričom zdôrazňuje, že zmeny názorov sa netýkajú len politických postojov, ale aj morálnych postojov ako takých. Azda by nebolo náročné pridať viacero príhod i z „antikomunistického milieua“ v ponovembrovom Československu. Široko diskutované „prevracanie kabátov“, zvlášť u tých, čo tak učinili z oportunistických dôvodov, ale aj tých, ktorí skutočne zmenili svoje „myslenie“, je skrátka historická skutočnosť a zároveň skúsenosť, ktorou ako spoločnosť disponujeme, a je zmysluplné sa k nej opätovne vracieť. V tejto súvislosti je extrémne relevantná Kunderova otázka, či je oprávnené meniť svoj postoj: „žena, ktorý uctievala Lenina v roku 1971, vari nemá právo radovať sa o dvadsať rokov nato, že Leningrad už nie je Leningradom?“ „Isteže má.“ Odpovedá Kundera, ktorý, ako všeobecne známe a ako na to ukazuje aj Karel Hrubý, zažil aj vo svojom vlastnom živote podobné metamorfózy. Avšak, a tu nastupuje kľúčový argument, ktorý Kundera vystaval na základe analýzy dvoch dôležitých postáv Tolstého románu *Vojna a mier*, nie je zmena ako zmena.

Na príklade Bezuchova a Bolkonského vysvetľuje, že to čo u nich prebieha nie je len nejaká obyčajná zmena, ale skutočná premena, vývoj ich osobnosti. Takouto premenou ich vnútorných svetov sa potvrdzujú ako individuality, pričom tento proces sprevádza ich sila, predstavivosť a inteligencia, ktorá im umožňuje transformovať sa. Prvý Kunderov príklad, žena spomenutá v anekdote, je odlišný – v súvislosti s tým Kundera zhrnie, že „oproti tomu, ľudia, na ktorých sledujem zmenu postojov voči Leninovi, Európe a tak ďalej, prejavujú svoju neindividualitu. Táto zmena nie je ani ich vlastným výtvorom či vynálezom ani vrtošivosťou či prekvapením, ani myšlienkou či bláznovstvom; nemá žiadnu poéziu; nie je ničím iným, ako veľmi prozaickým prispôsobením sa meniacemu sa duchu Históriae. Preto si ju ani len nevšimnú; v konečnej analýze sú vždy rovnakí: vždy v práve, vždy myslíaci tak, ako sa v ich prostredí myslieť má; menia sa nie preto, aby sa priblížili nejakému podstatnému ja, ale aby splynuli s každým iným; menenie sa im dovoľuje ostať nezmenenými“ (Kundera 2009, 119).

Ostáva samozrejme otázka, či je tento Kunderov postreh skutočne pravdivý, a ak áno, či uvedenie si tejto *conditio humana* musí automaticky viesť k skôr pesimistickej filozofickej antropológii, ktorá je tak typická pre veľkú časť Kunderovho diela. Každopádne primeraná „metodologická“ opatrnosť je na mieste, zvlášť pri priveľkých nárokoch na kvalitu demokracie a jej uskutočňovateľov, ktoré sú bezpochyby typické i pre samotného Hrubého. Azda však možno vyvodiť predbežný záver, že tak ako sú ľudia náchylní zvecňovať isté dominantné dobové presvedčenia, tak sa automaticky rodia i rôzne formy „disentu“, z ktorých niektoré sa ukážu ako hodné nasledovania i v dlhodobej, či aspoň dlhodobejšej perspektíve.⁹ V tomto ohľade sa azda momentálne rodí, konštituuje, či skôr definitívne etabluje primeraná odborná reakcia na redukcionistický a ďalej neudržateľný politicko-aktivistický ponovembrový antikomunizmus. Na druhej strane, samozrejme, je nutné jasne ukázať limity „revizionizmu“, na ktoré presvedčivo poukazuje Hrubý. Než sa však presuniem k takémuto záveru, uvediem ešte pár dôležitých myšlienok z Kunderovej eseje, doplnených o krátky komentár.

Okná

Vo svojom komentári Hrubý cituje dôležitú časť textu,¹⁰ ktorá nasleduje po pasáži týkajúcej sa prispôsobovaniu sa meniacemu „duchu História“. Uviedol som ju ako poslednú vyššie s tým, že sleduje čiastočne iné ciele než samotný Kundera. Hrubý poukazuje na to, že „v prolamování hranic nsvobody – zejména v oblasti kultury – měl Kundera bezesporu mezi intelektuály té doby přední místo“ (Hrubý 2018, 181). Neuvádza však, že sám Kundera si nie je istý, či to robil na základe vnútornej slobody a odvahy, alebo ho k tomu viedla túžba zapáčiť sa inému tribunálu, ktorý sa už „v prítmí pripravoval súdiť“ (Kundera 2009, 119). Kundera sa zameriava (v komentovanej eseji) predovšetkým na procesy, v ktorých súdili rôznych (a mnohých jemu milých) intelektuálov a umelcov, možno samozrejme doplniť skúsenosť s „politickými tribunálmi“, ktoré sme v 20. storočí zažili, a ktorými boli postupne vybavované účty najprv s Rakúsko-Uhorskom,

⁹ Úmyselne sa vyhýbam slovu „večnej“, či univerzálnej, s ktorými, tak na historické skúsenosti, ako aj výsledky dominantných filozofických prúdov súčasnosti treba narábať veľmi opatrne.

¹⁰ „Keď sme vyrástli z počiatočného očarenia komunizmom, každý krôčik proti oficiálnej doktríne sme vnímali ako odvážny čin. Protestovali sme proti prenasledovaniu veriach. Zastávali sa zakázaného moderného umenia, argumentovali proti stupidite propagandy, kritizovali závislosť nášho štátu od Ruska a podobne. Riskovali sme tým – nie veľmi, ale predsa – a to (nepatrné) nebezpečenstvo nám dávalo príjemné morálne uspokojenie“ (Kundera 2009, 119).

potom s Masarykovým Československom, s Protektorátom a Slovenským štátom, následne so stalinizmom, potom s marxistickými revizionistami a nakoniec i s celým komunistickým režimom. Azda je pochopiteľná náchylnosť vidieť v tom istú „dialektiku dejín“, ktorá našla nakoniec svoje vyústenie v sociálno-liberálnej demokracii spätjej s národnou emancipáciou, a možno je to dokonca tendencia správna. Jednako však, demokracia sa musí vždy nanovo legitimizovať svojimi výsledkami nie „nediferencovaným“ antikomunizmom, či zúrivou rusofóbiou, sinofóbiou, amerikanofíliou, či ďalším „bojovými pozíciami“, ktoré dnes opantali časť verejného priestoru, a ktoré logicky vyvolávajú extrémne reakcie. A kto vie, či nás v budúcnosti nečaká podobné „úctovanie“ s národným štátmi v prospech väčších supranacionálnych útvarov či niečo podobné.

Fascinovaný Kafkovým *Procesom*, v ktorom Kafka „vytvoril extrémne poetický obraz extrémne neopetického sveta“ (Kundera 2009, 119), porovnáva Milan Kundera túto knihu s Orwellovým *1984*. V prvom románe, ktorý popisuje „svet, kde viac niet miesta pre individuálnu slobodu, pre jedinečnosť jednotlivca, svet, kde človek je len nástrojom mimoludských síl: byrokracie, technológie, histórie“ (Kundera 2009, 119–120), je predsa len miesto pre určité „okná“, pre momenty a situácie, ktoré unikajú tomu obrazu nepoetického sveta. Podľa Kunderu je K. „úplne pohltý tiesňou procesu, ktorý bol naňho uvalený; ani na chvíľu nemyslí na nič iné. A predsa, dokonca i v tejto tiesni, z ktorej niet úniku, sa zrazu na okamih otvoria okná. Nemôže cez ne ujsť; prudko sa otvoria a potom ihneď zatvorí; no aspoň v záblesku zbadá poéziu toho sveta tam vonku. Poéziu, ktorá napriek všetkému existuje ako vždy prítomná možnosť, ktorá posielala drobný striebřistý záblesk do sveta tohto prenasledovaného muža“ (Kundera 2009, 119–120). Po viacerých konkrétnych príkladoch Kundera prechádza k druhému románu, k spomínanej knihe Georga Orwella, ktorý „mieni byť strašidelným zobrazením imaginárnej totalitnej spoločnosti, nie sú okná. Nikto v ňom nezbadá krehkú dievčinku, ako plní kanvicu vodou; Orwellov román je pred poéziou pevne uzatvorený; povedal som román? Je to politické pojednanie prezlečené za román; myslenie je iste jasné a korektné, avšak prekrútené svojím preoblečením sa za román, ktorý ho znejasňuje a znepresňuje. Teda ak forma románu zahmlieva Orwellovo pojednanie, ponúka niečo na oplátku? Vrhá trochu svetla do záhad ľudských situácií, kam sa ani sociológia ani politológia nedopracujú? Nie: situácie a postavy sú ploché ako plagáty. Je teda forma oprávnená aspoň ako popularizácia dobrých ideí? Ani to nie. Pretože idey spracované ako román viac nefungujú ako idey, ale už ako román – v prípade *1984* ako *zlý* román, a to so všetkým zhubným vplyvom, aký môže zlý román vykonávať“ (Kundera 2009, 121).

Čo má presne Kundera na mysli? Orwellov román podľa neho redukuje realitu len na jej jeden a to politicky rozmer, pričom ten ďalej redukuje na to, čo je v ňom negatívne. Kundera to odmieta a tvrdí, že práve „redukcia života na politiku a redukcia politiky na propagandu“ je zlom, a že „Orwellov román prispieva k totalitnému duchu, k duchu propagandy“ (Kundera 2009, 121). Následne Kundera zdieľa vlastnú spomienku z času tesne po roku 1989, keď mohol opätovne navštevovať Československo. So svojich skúseností vyvodzuje záver, že Česi už zhruba rok, dva po páde komunizmu „orwellizovali“ minulosť, čo možno vystihnúť poznámkami ako: „po tých štyridsiatich rokoch komunistickej hrôzy“, alebo ‘tých strašných štyridsať rokov’ či obzvlášť: ‘štyridsať stratených rokov’“. Kundera uvádza viacero vecných postrehov a upozorňuje na dôležité nezrovnalosti – podobným smerom ako zvyknú argumentovať historici každodennosti, ktorým sa Hrubý venoval na rozsiahlom priestore,¹¹ že predsa drvivá väčšina ľudí žila svoje životy bez ohľadu na režim. Navyše sa Kundera pýta, či „zabudli na roky, keď pozerali filmy Miloša Formana, čítali knihy Bohumila Hrabala, chodili do malých nekonformných divadiel, rozprávali (si) stovky vtipov a radostne zosmiešňovali režim?“ (Kundera 2002, 122).

Mohli by sme samozrejme otvoriť otázku, do akej miery režim prispel k rozmachu umenia a kultúry v socialistickom Československu a do akej miery ho naopak brzdil a skutočne obmedzoval.¹² Zmyslupnejšie je však posunúť diskusiu o „stratených rokoch“ o do sociálnej a hospodárske roviny. Zvlášť ak zdôrazníme slovenskú skúsenosť, ktorej sa však Hrubý žalostne málo venuje a takmer vôbec ju netematizuje. Ak Zdeněk Mlynář píše, že počas minulého režimu „zmizela bída jako sociální jev: lidé v hadrech, žebráci, předměstské kolonie chudiny“ (Mlynář 2018, 64), tak vo vzťahu k Slovensku, môžeme argumentovať, že v priebehu jednej generácie vyrástlo „takmer všetko“. Údajne kolabujúci a hospodársky neefektívny

¹¹ Podstatná časť tretej oddielu knihu (Hrubý 2018, 263-357).

¹² V roku 1967, v rozhovore s Antonínom Liehmmom, neskôr publikovanom v knihe *Generace*, ku ktorej sa zrejme budeme už permanentne vracaať, lebo v nej uverejnené rozhovory tak výnimočne uchopili „ducha doby“ Kundera uvádza: „Například rozmach československého filmu je prostě fantastický. Je až neuvěřitelné, že máme najednou deset, patnáct, možná dvacet filmařů, většinou mladých a nejmladších, kteří se mohou měřit s kýmkoli na světě. Je to trochu biologický zázrak, také zásluha školy, FAMU, která jim umožnila, aby se v klidném soustředění mohli sami najít, ale je to i zásluha znárodněné kinematografie, která vyprostila film z pout komerčnosti a zisku, který všude na světě filmové umění dusí. Je-li socialismus u nás s to být si vůbec vědom sám sebe, nemůže než podporovat tenhle rozmach a hájit svobodu, kterou mladí filmaři získali, protože tahle svoboda je jeho ctí a chloubou“ (Kundera 1988, 64). O veľkom rozvoji, zvlášť slovenskej literatúry a to aj počas normalizácie píše napríklad i Martin M. Šimečka (Šimečka 2017).

režim dokázal v priebehu niekoľkých desaťročí nielen presťahovať milióny ľudí do obydľí s teplou vodou a splachovacím záchodom, ale doslova vybudovať kompletnú infraštruktúru modernej priemyselnej krajiny. Tu však neplatí často používaný argument, že aj tak sme sa vyvíjali nedostatočne rýchlo, že Západ nás vo všetkom predbehol a ani, že by sa takýto progres uskutočnil aj inom režime, konkrétne v režime liberálne demokracie. Neexistuje pre to totiž žiadna garancia. Dejiny sa nevyvíjajú od bodu A k bodu B. Dnes nikto nemôže vedieť, či by sme sa skutočne rozvíjali aspoň tak rýchlo, ako to bolo medzi rokmi 1948 – 1989.¹³

Ekonomický regres (napríklad) v Grécku v posledných desaťročiach je azda dostatočným mementom v neprospech fatalistickej viery v trhovú ekonomiku a „kapitalizmus“ ako taký, ktorý vraj vždy bude garantovať len rast. Navyše mnoho ekonomických „drakov“, ktorí nám boli v rokoch ponovembrovej transformácie dávaní za vzory, medzi inými predovšetkým Singapur, zažilo najvýznamnejší ekonomický vzostup v čase autoritárskej či prinajmenšom poloautoritárskej vlády. Môžeme spomenúť Južnú Kóreu, Taiwan, alebo frankistické Španielsko. Toto nemá byť argument proti demokracii – ekonomický rast nie je modla, a zameranie sa na neho automaticky neospravedlňuje obmedzovanie demokracie. Ide skôr o jeden z mnohých argumentov, ktoré je možné použiť proti dominujúcemu antikomunistickému naratívu. Ďalší dôkaz, ktorý možno použiť sú regionálne rozdiely. Socialistické štáty, ale samozrejme aj západné „štáty blahobytu“ považovali za kľúčový pevný záväzok voči občanom ohľadom garancie istej úroveň „dôstojného života“ naprieč celou krajinou, nielen v ekonomických či politických centrách. Práve preto mnohí a mnohé z obyvateľov ekonomicky deklasovaných regiónov, jedno či zo Zemplína, Gemeru, Novohradu či Oravy, s veľkou a značne oprávnenou nostalgiou spomínajú na časy minulého režimu, kedy sa podstatnej časti z nich žilo ak nie rovno lepšie, tak určite jednoduchšie – z hľadiska saturovania základných životných potrieb.¹⁴

V tomto ohľade je nutné s úplnou vážnosťou diskutovať nástup významnej sociálnej mobility, a to najmä u nižších vrstiev počas minulého režimu,¹⁵

¹³ Samozrejme, nehodno opomínať negatívne javy. Ako zmysluplné sa stále oplatí pozrieť (Lipták 2011). Pre detailnejšie porozumenie hospodárskemu vývoju, zvlášť v prvej polovici komunistického režimu pozri (Londák 2010).

¹⁴ Samozrejme podobne to vidia i mnohí „pauperizovaní“ v rámci ekonomických centier.

¹⁵ Jeden z najvýstižnejších popisov nevyhnutne ambivalentného hodnotenia minulého režimu možno nájsť v knihe *Domov a dálava. Kulturní totožnost a obecné lidství v českém myšlení*, v Predmluve ktorej jej autor, Erazim Kohák, ďakuje svojmu dlhoročnému priateľovi Karlovi Hrubému. Vo vzťahu k nášmu problému je dôležité toto Kohákovho zhrnutie: „Ve zpětném pohledu se čtyřicet let

emancipáciu žien,¹⁶ sekulárnu povahu štátu a mnohé ďalšie veľké témy, ktoré sprevádzajú diskusie o modernite a modernizácii. Podstatné je jednoducho to, že aj keď režim nebol samozrejme demokratický, jeho totalizujúci, či orwellizujúci obraz je neudržateľný, a pokiaľ bude stále pretrvávajúť, nebude možné nájsť širší výkladový konsenzus týkajúci sa tohto obdobia ako aj celkového výkladu našich moderných dejín. Zvlášť v politickej rovine to následne bude vyvolávať nežiadúce vášne a pravdepodobne odpútať (okrem iného) od páľčivých problémov súčasnosti. To si samozrejme Hrubý uvedomuje, keď zhrnie, že „práce usilujúci o revíziu tradičného obrazu komunistické diktatury právom korigujú jednostranný model totalitarizmu v tom, že upozorňujú na roli spoločnosti, ktorá nebola vždy jen pasivní. A také v tom, že život v diktatuře šel navyklým způsobem dál, třebaže byl usměrňován četnými limity, že docházelo k represím a hrozba postihu provázela každé narušení zavedeného diskurzu. Vedle mocenské zvuče a pronásledování odlišně smýšlejících se odvíjel také 'obyčejný život' se svými radostmi i starostmi, šancemi a perspektivami alespoň v 'malém světě' každodennosti, který byl vcelku sociálně zabezpečený. Zážitky osobního štěstí, rodinné pospolitosti nebo kolektivní pohody

komunistické vlády jeví v povrchním náhledu jako prostě ničivé, jako pobělohorské znásilnění naší kulturní totožnosti. Jenže ani komunistická léta nebyla zdaleka jednolitá. Začala dvaceti lety násilné transformace, která byla zvlášť prvních osm let pod přímým dohledem sovětských poradců. Přesto do velké míry to, co se dělo – a hlavně, jak se to dělo –, bylo české dílo, které prováděli Češi podle českých představ. Stačí porovnat průběh zemědělské kolektivizace v Československu, v Polsku a v NDR. V inscenovaných procesech a pracovních táborech Češi jednali pod sovětským dozorem a podle sovětského scénáře z třicátých let – a v pracovních táborech spíš jako nacisté. V mnoha případech však velká část veřejnosti sledovala konání komunistů s pocitem, že konečně dochází k něčemu, čeho bylo dávno třeba. Tak někdejší sedláci vzpomínají na násilnou kolektivizaci jako na dobu utrpení a zničených životů. Nepochybně s plným oprávněním. Bylo to takové a lidsky mnohem horší. Jenže kolektivizace by sotva mohla probíhat s takovou záští a malichernou krutostí, kdyby ji nepoháněly generace bídy a ponížení vesnické chudiny. Remeslníci a obchodníci podobně vzpomínají na „znárodňování“, a zas s plným oprávněním. Kolik tvrdé, láskyplné práce tu přicházelo nazmar! Jenže ani znárodnění by nemohlo probíhat s tak hrůznou mstivostí, kdyby je nepoháněla podpora mnoha drobných dělníků, kteří pamatovali ponížení, které hierarchicky uspořádaná společnost považovala za jejich přirozený úděl. Nezapomněli ani na to, kdo před kým musel smekat a nechat si líbit povýšené jednání. To v žádném případě ani v nejmenším neospravedlňuje páchané bezpráví, ale naznačuje to, že lidé, kteří je vykonávali, nemuseli být zlotřilí nebo duševně zaostalí. Mohli to být i lidé po mnoho generací zraňovaní panskou kulturou, která sama si ani nebyla vědoma své nadřazenosti a bezohlednosti“ (Kohák 2010, 252).

¹⁶ Pozri napríklad (Ghodsee 2020).

patří k těm, na které se rádo vzpomíná, stejně jako třeba uspokojení ze sociálního zaopatření (Hrubý 2018, 281–282).

A hoci Hrubý presvedčivo argumentuje v neprospech inej jednostranosti, ktorá je typickou pre „ponovembrových revizionistov“,¹⁷ nie je možné len tak ľahko presadiť Hrubého „proti-utilitaristickú“ argumentáciu, akokoľvek oprávnená sa môže javiť z normatívneho hľadiska. Veľmi často je totiž predsa len lepší ten povestný vrabec v hrsti ako holub na streche a mnoho občanov je oprávnené sklamaných. Nielenže nedostali sľubovaných holubov, ale ešte aj prišli o tie vrabce. Takto sa demokracia jednoducho neobháji, akokoľvek sa o to strážcovia mainstreamového výkladu dejín budú snažiť. Žijeme totiž v konkrétnom čase a priestore, a hoci by sme sa nemali zriekať snov o „ideálnej spoločnosti“, a preto by sme mali vznášať oprávnené normatívne požiadavky, musia byť v rozumnom vzťahu s existujúcou skutočnosťou ako aj našou minulosťou. Naša spoločnosť totiž ako celok možno skutočne nemá navyiac než na tých vrabcoch. Z dôvodov historických, kultúrnych, geografických, geopolitických. Kto vie. Hrubý by však bezpochyby uznal, že bez zabezpečenia určitých civilizačných štandardov pre dôstojný ľudský život, sa akýkoľvek režim diskvalifikuje o to viac, ak sám seba chce nazývať demokratickým. Čiže pri otázke „Что делать?“ dnes, by malo byť politickým programom zabezpečiť každému aspoň toho vrabca. Sloboda bez solidarity skutočne nemá zmysel. Podstatné je samozrejme, čo pod týmito substantívami rozumieme.

A hoci Hrubého pripustenie neudržateľnosti totalizujúceho obrazu minulého režimu, potrebuje ďalšie nuansy, – tých okien bolo totiž oveľa viac, než si bol ochotný pripustiť a vidieť – zvlášť v neskoršom období – tomu sa tu však už ďalej nemôžem venovať. Predsa len, a v tom je azda trvalý odkaz a relevantnosť Hrubého záverov dnes: ideový a politický „návrat“ pred rok 1989 pri riešení slovenských (a českých) problémov je v našom „civilizačnom okruhu“ nanajvýš problematický, ak nie priamo absurdný. Samozrejme, nič také (veľmi pravdepodobne) ani nie je možné, aj keď určite existovalo mnohé, čím sa možno inšpirovať aj dnes – od bytovej

¹⁷ „Revizionisté se ale dopouštějí jiné jednostrannosti. Jestliže starší práce sledovaly především mocenské struktury a společnosti vnímaly prizmatem jako silně manipulovanou, dělají revizionisté pravý opak. Aby snížili význam politické a ideologické aktivity revoluční strany při vzniku a upevnování mocenského rámce diktatury, stavějí do popředí nediferencovanou ‘společnost’. Na ni přenáší kus zodpovědnosti za mocenské zásahy, ‘očistu’ a segregaci, neboť její mentalita tyto postupy údajně podporovala a někdy i vyžadovala. Podstata diktatury – bezkonkurenční koncentrace moci v rukou jedné panující strany – přestává být pro revizionisty rozhodujícím faktorem pro uplatnění metod, jimiž panující moc zdisciplinovala obyvatelstvo a ovládala ho komplexem nástrojů technicky i psychologicky vyspělé gouvěrnementality“ (Hrubý 2018, 282).

politiky, systému škôlok, až po podporu kultúry. Či je relevantné uvažovať aj o vážnejších zásahoch, napríklad v ekonomickej oblasti, je vec ďalšej diskusie. Avšak tak ako sa často zbytočne vyčerpávajú mnohé progresívne spoločenské sily „vykopávaním otvorených dverí“, a teda „bojom s minulým režimom“, tak vízia revolučnej premeny ortodoxných a radikálnych prúdov odvádza od existujúcich možností postupných spoločenských zlepšení. V tomto bol Hrubý, i napriek normatívnej náročnosti spoločenského projektu, o ktorý usiloval, vecný, praktický a pragmatický, avšak nie oportunistický. Hodno sa tým inšpirovať.

Literatúra

- ARNASON, J. P. (2010): Nadcivilizace a její různé podoby. Patočková koncepcie modernity ve světle dnešních diskusí. In: Arnason, J. P. – Benyovszky, L. – Skovajsa, M. (eds.): *Dějinnost, nadcivilizace a modernita. Studie k Patočkově konceptu nadcivilizace*. Praha: Togga, 23 – 55.
- ARON, R. (2019): *Opium intelektuálů*. Praha: Academia.
- DUNAJ, L – MERTEL, K.C.M. (2022): *Hans-Herbert Kögler's Critical Hermeneutics*. London: Bloomsbury.
- GHODSEE, K. R. (2020): *Prečo majú ženy v socializme lepšie sex a ďalšie argumenty pre ekonomickú nezávislosť*. Banská Bystrica: Literárna bašta.
- HERMANN, T. (2014): Karel Hrubý – Jsou jisté hodnoty, které nemůžete vzdát. In: Petráň, T. – Grygarová, D. – Hermann, T. – Kostlán, A. (eds): *Homines scientiarum I. Třicet příběhů české vědy a filosofie*. Pardubice: Univerzita Pardubice & Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.
- HOLEC, R. (2020): *Trianon – triumf a katastrofa*. Bratislava: Marenčin PT.
- HONNETH, A. (2014): Výchova a demokratická verejnosť: zanedbaná kapitola politickej filozofie. In: Višňovský, E. (ed.): *Univerzita, spoločnosť, filozofia: realita versus hodnoty*. Bratislava: Iris.
- HONNETH, A. (2018): *Právo svobody. Nárys demokratické mravnosti*. Praha: Filosofia.
- HONNETH, A. (2020): *Idea socializmu. Pokus o aktualizáciu*. Bratislava: Veda.
- HRUBÝ, K. (2018): *Cesty komunistickou diktaturou. Kritické studie a eseje*. Praha: Argo & Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.
- KOHÁK, E. (2010): *Domov a dálava. Kulturní totožnost a obecné lidství v českém myšlení*. Praha: Filosofia.
- KUNDERA, M. (1988): Milan Kundera. In: Liehm, A. j.: *Generace*. Praha: Československý spisovatel, 48 – 65.
- KUNDERA, M. (2009): Cesty v hmle. In: *Časopis OS – Občianska spoločnosť*, 2, 105 – 132.
- LIPTÁK, L. (2011): *Slovensko v 20. storočí*. Bratislava: Kalligram.
- LONDÁK, M. (2010): *Ekonomické reformy v Československu v 50. a 60. rokoch 20. storočia a slovenská ekonomika*. Bratislava: Historický ústav SAV.
- MLYNÁŘ, Z. (2018): *Mráz přichází z Kremu*. Praha: Zeď.

- RYCHLIK, J. (2020): *Československo v období socialismu 1945-1989*. Praha: Vyšehrad.
- ŠIMEČKA, M. M. (2017): *Medzi Slovákmi. Stručné dejiny ľahostajnosti od Dubčeka k Ficovi alebo ako som sa stal vlastencom*. Bratislava: N Press.

Mgr. Lubomir Dunaj, PhD.

Department of Philosophy
Faculty of Philosophy and Education
University of Vienna
Universitätsstraße 7
A-1010 Vienna
lubomir.dunaj@univie.ac.at